

La Lia rumantscha ha luvrau fetg intensivamein duront ils emprems 10 onns da sia existenza, sco nus vein viu. Mo ins ha gleiti stuiu constatar, che tut quellas activitads meinien tier problems finansials. Perquei han ins fatg 1931 ina istanza alla confederaziun per alzar ils mieds finansials da 10'000.- sin 20'000.- Denton era la crisa economica mundiala rutta or, e la confederaziun veva da spargnar. Perquei veva il cussegl federal proponiu da reducir tut las subvenziuns linearmein per 20%, sco quei ch'ins fa era aunc ozilidi per ordinari en tals cass. Ils parlamentarischuns han bein empruau da spindrar silmeins ils 10'000.- fr., mo gnanc quei ei reussiu. Quei ei stau ina pulita terrada pils Romontschs, e lezs han era regau leusunter. Otto Gieré, in Puter a Turitg, directur dalla fabrica da calzers Bally Arola, tochen che lezza era aunc sil zenit, ha appellau als Romontschs da pretender la proxima gada 100'000.- frs., lu hagi ins ina basa da marcadar. Ei deva denton era vuschs che devan la cuolpa da quei fiasco als Romontschs sez. Ei para ch'ils Ladins e Sursilvans eran marschai separadamein a Berna. Ils Sursilvans vevan aunc daners specifics per els ord il Fondo Cadonau, ed ins para da ver argumentau, ch'ils Ladins stoppien era survegnir ton sco ils Sursilvans. Las autoritads vevan buc munchentau da far attent la Lia rumantscha, ch'ins sappi era vegnir tier dus muns ulivs cun dar empau dapli dils mieds publics als Ladins ed empau pli pauc als Sursilvans ed ulivar aschia la differenza. Sin quei marcau levan denton ils Sursilvans buc entrar, aschia ch'ei veva dau differenzas denter las duas regiuns. Dispetas internas ein schon adina stadas il meglier argument per dar nuot als Romontschs.

La reducziun ei denton buc stada d'evitar, e cun quei ch'ei mava aunc mender cul cantun Grischun che cun la confederaziun, ha lez era scursaniu las subvenziuns alla Lia rumantscha sin 8'000.- francs. Il turissem era ius drasticamein anavos pervia dalla crisa mundiala, e leutier vevan aunc las 'Ovras electricas cantunales grischunas' fatg bancrut e schau anavos al stadi milliuns deivets. Perquei ei la contribuziun da confederaziun e cantun ida anavos 1933 sin 16'000.- frs enstagl da crescher sin 40'000.-, sco previu. Mo quei ei lu stau il mender onn per la Lia rumantscha en quei grau; igl onn sissu ei il cantun puspei ius sin 10'000.- francs. In schliet onn ei era aunc stau 1936, cun 9'000.- dil cantun e 7'500.- dalla confederaziun; suenter ein denton las contribuziuns lu carschidas cuntinuadamein.

Quella terrada dils 1932 ei lu denton daventada il pugn da partenza dallas stentas per la renconuschientscha dil romontsch sco lungatg naziunal 1938. La renconuschientscha dil romontsch sco lungatg naziunal veva gia Conrad previu en siu program dils 1919 sco punct 1 dils "Postulats da character general": "Petiziunar ch'il rumontsch vegni racunaschia sco lungatg uffizial en Svizera sper il tudestg, talian a franzos (2 idioms, Surselva a Gidegna)." Ins veva era ponderau da pretender quei a caschun da l'emprema istanza da 1920 alla confederaziun, veva lu denton buc ughegiu da far quei, perquei ch'ins saveva buc propi, co pigliar cantun en quella causa. Ch'ins sappi **buc** declarar dus idioms romontschs sco lungatgs uffizials cun medems dretgs sco ils auters treis lungatgs uffizials, era clar, mo ins veva aunc buc anflau la via per vegnir a frida cun quei problem. Il romontsch veva 1920 gie praticamein negina norma fixa acceptada ellas regiuns, nundir ina norma ch'ins vess saviu declarar sco lungatg uffizial per igl entir intschess sper il tudestg, franzos e talian.

Ei ha perquei puspei duvrau in stausch d'anoviars, sco tier la fundaziun dalla Lia rumantscha ed era schiglioc adina puspei ella historia dil romontsch. Era quei stausch ha OTTO GIERÉ dau. En in artechel en 'Il Sain Pitschen' da 1931, nr.2, p.26-28, cul tetel *La quarta lingua naziunela* ha el proponiu da midar igl artechel 116 dalla constituziun veglia "incirca sco segua:"

«*Il tudais-ch, il frances, il taliaun e'l rumauntsch sun las linguas naziunelas da la Svizzra. Scu linguas officielas vegnan declaredas il tudais-ch, il frances e'l taliaun.*» (p.27)

Il Sain pitschen era igl organ dalla Ladinia, la secziun studentica dils Ladins, che publicava in pèr gadas ad onn in pèr paginas sut quei num, empau sco la Talina da pia memoria. Igl ei schon empau curios ch'ina tala formulaziun scheniala ei buc vegnida fatga d'in eminent giurist dil cantun ni dalla confederaziun ni schiglioc d'enzatgi el moviment romontsch, mobein d'in ch'era en sesez plitost econom. Mo student era Gieré lu tuttina era buc pli da quei temps; el ei naschius 1889 ed era pia da quei temps entuorn 40, veramein els megliers onns. Il tric da quella formulaziun ei, ch'ei vegn distinguui denter lungatg naziunal e lungatg official. Cun dar al romontsch mo la rolla da lungatg naziunal, e buc da lungatg official e cun quei era lungatg administrativ dalla confederaziun, era quel mess sil medem scalem sco ils auters treis lungatgs ella teoria, mo buc ella pratica. La fuormla veva denton aunc in pign problem, il tierm 'il rumauntsch'. "Il romontsch" deva ei gie en sesez buc, mo sursilvan, surmiran, puter e vallader. Vuler declarar enzatgei sco lungatg naziunal ch'ei dat buc, ei schon empau difficultus. Mo ins ha pli tard era anflau ina sligiazion per quei problem.

Gieré ha presentau sia idea a caschun dalla radunonza generala dalla Ladinia, ils 13 da settember dil medem onn, in text ch'ei era vegnius publicaus en 'Il Sain Pitschen' 1931, nr.4, p.59-64, cun la medema formulaziun sco sura, mo cun las correcturas *tudas-ch* e *italiaun*, pli specificamein puteras, malgrad ch'il Pallioppi lubescha omiduas fuormas. Mo la pretensiun da Gieré ha buc giu grond echo a l'entschatta. Ei deva era Romontschs che quitavan che quei seigi exagerau, gie directamein arrogant. La Lia rumantscha veva gest inoltrau l'istanza alla confederaziun che pretendeva il dubel da quei ch'ella veva survegniu tochen uss ed ei perquei sedecidida da buc periclitat quella istanza per dapli finanzas cun ina pretensiun ideologica. Gieré ha denton buc seschau decuraschar da quei pign echo da sia emprema proposta. El ha repetiu sias ideas en in ulteriur artechel cul tetel *Güstia* en 'Il Sain pitschen' dil settember 1933 e pretendiu «cha noss rumauntsch vegna declaro scu *quarta lingua naziunela* e cha la Confederaziun hegia dad *augmenter las subvenziuns* a favur da nossa favella materna. Quella gada ein sias ideas fruntadas sin dapli interess. Per l'ina era ei da prever, ch'ils cussegls vegnien strusch a conceder las contribuziuns dumandadas, aschia ch'ins stueva mirar per in auter cavagl da battaglia. Sin basa da quei artechel ei Gieré vegnius envidaus da tener il referat a caschun dalla radunonza da delegai dalla Lia rumantscha il november 1933 ed ha defendiu leu sias ideas. Il success ei staus mediochers, mo ins ha tuttina instituiu ina cumissiun che dueva perseguitar vinavon la causa. Da quella cumissiun fagevan part Otto Gieré sco iniziant, Giachen Conrad sco president dalla Lia, e Pieder Tuor, professor da dretg roman a l'universitad da Bern, in giurist rencouschiu e Sursilvan.

Dils Romontschs sezs ei il postulat vegnius reprius pér in onn pli tard a caschun d'ina radunonza generala dallas organsiazions studenticas Ladinia, Sesana, Renana e Romania a Razén ils 2 e 3 da settember 1934. Cun quella caschun ston veramein praticamein tut ils students e gimnasiasts romontschs esser vegni ensemen a Razén, denton era ina massa prominenzia, denter quella era P. Maurus Carnot e Peider Lansel¹. Tier quella dieta ha PIEDER TUOR fatg in referat davart *La muntada dil romontsch dal pugn da vesta historic e giuridic*, che para buc dad esser vegnius publicaus. Il referat cul pli bia echo ei denton staus quel dad Otto Gieré sez cul tetel 'Il rumauntsch al spartavias', fatgs "mit der leidenschaftlichen Hingabe eines

¹ In cuort *Rapport della radunonza populara d. Romania* dad ANTONI HALTER anfl'ins en Igl Ischi 24, 1934, 184-187.

Apostels" tenor il Freier Rätier. Quei referat ei lu stampaus ellas Annalas da la Societad retoromantscha, 49, 1935, p.204-215². Sche vus veis inaga caschun, legi silmeins igl appel final da quei artechel, introducisc culs plaid: "A te, giuventüna, portatüra dals ideels, a te, flur da la vita e spranza da nos avegnir, a te vulest drizzer ün appell speciel". Forsa buc gest dad ault; il patos tunass ozildi plitost sc'ina parodia, e gliez fuss tuttina donn. En scadin cass ha la radunonza decidü unanimamein da sustener la resoluziun per ina midada dalla Constituziun federala. Ins leva denton buc dumandar ina tala midada mo pervia da quei artechel, mobein spitgar, tochen ch'ei detti aunc in'otra outra revisiun dalla Constituziun e lu era midar quei artechel cun lezza caschun. Denton duei la Confederaziun semplamein acceptar l'obligaziun da promover e sustener il lungatg e la cultura retoromantscha entras in conclus federal ("Bundesbeschluss").

Suenter la radunonza da Razén ha lu la fasa politica entschiet: Cussegl grond – Cussegl pign, sco la regenza grischuna veva num da quei temps – istanza dil cantun Grischun alla confederaziun, che veva lu da vegnir sustenida duidein dils parlamentarisch grischuns, cu la caussa vegneva tractada a Berna. Per inaga ha quei rodam funcziunau bunamein exemplaricamein. Sep Mudest Nay ha fatg ina moziun al Cussegl grond per la sessiun d'atun 1934. Il Cussegl grond ha acceptau quella e la regenza ha inoltrau il settember 1935 ina istanza da 12 paginas "An den hohen Bundesrat der Schweizerischen Eidgenossenschaft zuhanden der Schweizerischen Bundesversammlung (...) betreffend die Anerkennung des Rätoromanischen als Nationalsprache". L'istanza ei veramein fatga tacticamein fetg bein e tralai era buc da renviar sil prighel irredentistic. En vesta alla situaziun politica fetg instabila da quei temps era quei secapescha in argument da peisa. En pli bia detagls vi jeu buc ir cheu. L'entira historia dalla moziun ei vegnida tractada ella lavur da licenziat da HEIDI DERUNGS-BRÜCKER, *Rätoromanische Renaissance 1919-1938*, Friburg 1974. Ella tracta pia il temps dalla fundaziun dalla Lia rumantscha tochen tier la reconuschientscha dil romontsch sco lungatg naziunal. Quella lavur ha plinavon il grond meret ch'ella dat ellas annexas ina massa texts originals da quei temps, la moziun Nay p.303-312, l'istanza dalla regenza grischuna al cussegl federal p.ex. p.313-334. Da quei temps savevan ins aunc buc far copias dils originals da quels texts, perquei ch'ei deva aunc buc apparats duvrabels da copiar, aschia ch'ella ha stuiu scriver giu tut quels texts aunc inaga, quei ch'ha secapescha certs prighels, mo ils texts ein segir secrets giu cun tut il quitau pusseivel. Versiuns electronicas da quels texts hai jeu buc anflau.

Cun quei era il bal lu a Berna. Era leu ei vegniu surschau nuot alla casualitad. Gia igl avrel 1936, pia gnanc in miez onn suenter che la regenza veva inoltrau l'istanza alla confederaziun, ha cusseglier naziunal Giusep Condrau fatg cun 54 ulteriurs cussegliers ina interpellaziun al cussegl federal. Lez ei vegnius dumandaus, en tgei fuorma ch'el quenti da saver ademplir ils giavischs dil pievel romontsch. L'interpellaziun ei vegnida rispundida da cusseglier federal Etter, e zuar „mit Wärme und Sympathie für die rätoromanische Bevölkerung“, sco la Neue Bündner Zeitung scriva. Il cussegl federal seigi en principi d'accord cullas pretensiuns dil pievel romontsch; ei seigi denton aunc da sclarir in pèr caussas, avon ch'il messadi sappi vegnir suttemess als cussegls. Igl interpellant ei staus cuntents cun quella risposta. L'interpellaziun veva en emprema lingia igl intent da purtar ad uras la discussiun sil plaun naziunal. Etter, ch'era ella medema partida sco Condrau, era numnadamein era intenziunau da far vinavon en quella caussa e vegn era a ver insinuau a Condrau, ch'ei seigi d'entscheiver a preparar il

² Las *Annalas da la Societad retoromantscha* ein era accessiblas electronicamein: <https://www.e-periodica.ch/digbib/volumes?UID=ann-001> e schelta digl onn tschercau.

material per la propaganda dalla votaziun. En scadin cass scriva la GR dils 2 da december 1936: „Tras la petiziun Condrau al Cussegl federal a Berna ha l'entira questiun survegniu in brav stausch. La damonda de votaziun ei gia oz ualti acuta e perquei sto la propaganda vegnir instradada da tutta forza.“ Era ina tala acceleraziun era negin problem; la Ligia romontscha veva gia formau ils 8 da december 1935, in onn avon, in pign comité d'organisaziun ed il matg 1936 in comité da lavur, e tut tgi ch'era disponibel preparava materialias per la votaziun vegnenta. In'organisaziun bunamein militarica!

Il messadi dil cussegl federal als dus cussegls ei vegnius presentaus gia il zercladur 1937, „eine ausserordentlich sorgfältig redigierte, nach der wissenschaftlichen, kulturellen und staatspolitischen Seite hin reich dokumentierte Botschaft“, tenor giudicat dad Edgar Bonjour (T.III, 380), da buc meins che 32 paginas. Jeu vi era buc entrar cheu els detagls da quei messadi; era quel ei documentaus ella lavur da licenziat dalla Heidi Derungs-Brücker, p.335-364, mo quel san ins denton era consultar en moda electronica³. Igl ei effectivamein in messadi che vala la peina da leger ord motivs scientifics.

In problem ch'ha dau empau da sbatter tenor la missiva era il fatg, ch'il romontsch haveva buc in unic lungatg da scartira. Il messadi constatescha: „Die Vielgestalt der rätoromanischen Idiome wäre in der Tat von wesentlicher Bedeutung, wenn es sich darum handeln würde, das Rätoromanische irgendwie mit den Rechten einer eidgenössischen Amtssprache auszurüsten“. Quei seigi denton buc il cass. Igl ei denton tuttina stau da definir, sin tgei che la reconu-schientscha dil romontsch sco lungatg naziunal serefereschi. Il messadi ha la suandonta formulaziun: "Die Anerkennung des Rätoromanischen als Nationalsprache bezieht sich auf die rätoromanische Sprache als Sammelbegriff der verschiedenen in Graubünden gesprochenen und geschriebenen romanischen Idiome." (p.354, orig. p.25). Cun quei ein ins setratgs elegant ord quella affera, mo ch'il problem ei secapescha buc staus sligiaus cun quei.

Remarcablas ein era las remarclas finalas da quei messadi, ch'entscheivan cun la construcziun: "Wir sind uns wohl bewusst, dass die Verfassungsrevision (...) an sich nicht hinreichend ist, um das Problem der Erhaltung der rätoromanischen Sprache zu lösen". Ins ei lu denton era vegnius tier la conclusiun: "Aber die Verankerung ihrer Sprache in der Verfassung des Bundes, ihre feierliche Anerkennung als schweizerische Nationalsprache, wird den Bestrebungen der Rätoromanen eine mächtige Stütze leihen." (p.362, orig. p.31)

Ils cussegls han nominau mintgin ina cumissiun: 15 cussegliers naziunals e 9 dils stans. Quellas cumissiuns han visitau la stad 1937 il Grischun, ed ils Romontschs han presentau ad els ina show d'emprema qualitat. Igl unviern 1937 han ils dus cussegls acceptau las propostas dil cussegl federal, e la damonda ha saviu vegnir preparada per la votaziun dil pievel. La propaganda veva gia entschiet avon, praticamein gest suenter l'interpellaziun Condrau. Buc ch'ins vess temiu, ch'il pievel vess saviu refusar la proposta da reconuscher il romontsch sco lungatg naziunal; ei deva gie praticamein negin ch'era encunter quei auter che forsa in pèr irredentists grischuns e tessines. Ins temeiva denton empau, ch'ei savessi dar ina magra participaziun, ed ins vess giu bugen in gie massiv sco demonstraziun encunter l'Italia. E quella

³ Sut <https://www.amtsdruckschriften.bar.admin.ch/> e tschertga da 'Botschaft des Bundesrates' e l'indicaziun 1.6.1937-31.6.1937. P.2-12 repeta dil reminent ina gronda part da l'istanza dil cantun Grischun, mo la part VIII da lezza, che fa attent al irredentissem talian, ei schada naven, probablamein ord motivs diplomatics.

votaziun era secapescha era ina fetg buna caschun dad orientar ils auters Svizzers davart il Romontsch. Ils biars Svizzers savevan forsa, che quel existi, ils biars denton segir buc bia dapli. Perquei han ins lu era mess la peisa principala sin l'informaziun dil pievel Svizzer. La manifestaziun principala ha giu liug gia il schaner 1937 a Turitg, praticamein sco punct da partenza dalla propaganda, pia aunc avon ch'il cussegl federal hagi insumma preparau il messadi. Ils ver 400 participonts a quella manifestaziun han lu era priu alla fin ina resoluziun, culla quala els han supplicau il cussegl federal da tractar spert e positivamein l'istanza dalla regenza grischuna. Era ella Svizra romanda ei vegniu fundau in comité da propaganda, ch'era surtut activs a Genevra e dil qual Anton Velleman, Peider Linsel e Professor Liebeskind fagevan part. La lavur principala ha denton il schiender da Peider Linsel surpriu, Edgar Piguet-Linsel, ch'ha fatg buc meins che 12 referats ella Romandia il schaner e fevrer 1938, cuort avon la votaziun. Era per la pressa era vegniu semtgau ina massa material, surtut dil secretari dalla Ligia romontscha da lu, Andrea Schorta. Ei dat muments, nua che la gliued engaschada en in process survegn in slontsch che lubescha da far bia dapli che quei ch'ins fuss schiglioc habels da far. Schorta ha, sper tut quella lavur, aunc procurau per l'ediziun digl'emprem tom dil 'Rhätisches Namenbuch', ch'ei cumparius 1939, malgrad che Robert Planta ei morts 1937, ed el vegn era a ver stuiu far bein enqual caussa sco unic collavuratur da Chasper Pult vi dil fascichel d'emprova dil DRG 1938 ed igl'emprem fascichel definitiv da 1939. Co ch'el ha fatg tut quei el medem temps, vess jeu era marveglias.

La votaziun ha giu liug ils 20 da fevrer 1938. La proposta dil cussegl federal ei vegnida acceptada cun 91,6% dallas vuschs. La participaziun era buc gest stada hanada per da lezs temps cun 54,3%, veva denton tuttina contonschiu pli che la mesadad. Procentualmein ils pli biars 'gie's veva ei dau 1938 a Genevra cun 98,9% gies; nas veva ei dau leu mo 127 en tut. Las pli paucas vuschs veva igl artechel fatg el cantun Sviz cun mo 83,7%. Mo mediochers ein ils resultats stai el Grischun sez. Lez veva bein era giu 92,7% gies, era denton vegnius cun quei mo sil 13avel rang dils cantuns. La cuolpa dil resultat mediocher dil cantun Grischun ein stai certs vitgs pli pigns da Gualsers, sco p.ex. Luzein cun 29 gies e 10 nas, pia 25,6% nas. Auters vitgs da Gualsers ein denton stai solidarics culs Romontschs, sco p.ex. Tavau cun 91.5% gies, e Val veva schizun votau 100% pil romontsch sco lungatg naziunal. La macla gronda era denton il marcau da Cuera staus cun 528 nas. Quei era bein mo ca. 16% dallas vuschs dil marcau, mo tuttina varga 4x dapli nas ch'igl'entir cantun da Genevra. Il marcau da Cuera ei lu era vegnius criticaus ella GR dils 18.8.1938, pia tuttina in pulit tec pli tard, per quei resultat: "la votaziun dils 20 da fevrer ha tschentau la capitala en lamenteivla opposiziun cun la populaziun romontscha e ses postulats viduals" tenor sur Carli Fry. Dalls regiuns romontschas ha l'Engiadina aulta fatg la mendra figura cun "mo" 93,2% gies; tut tschellas ein pli ault. En quella regiun eis ei las vischnauncas da S.Murezi, Puntraschigna e Schlarigna ch'han giu las pli biaras vuschs encunter, pia ils loghens da turissem. Il meglier resultat regional ha Surmeir giu cun 100% gies, numadamein 553:0.

Era per la fasa politica dallas stentas per la reconuschienscha dil romontsch sco lungatg naziunal anfl'ins ella lavur da licenziat citada da HEIDI DERUNG-BRÜCKER massa informaciuns supplementaras dalla moziun Nay tochen tier ils resultats dalla votaziun (p.152-181). Quella part ei era tractada cuortamein tier GION LECHMANN, ella dissertaziun citada p.501-518.

Ina emprema consequenza da quella votaziun ei bein stau il grond risguard ch'il romontsch ha survegniu a caschun dalla exposiziun naziunala a Turitg, la schinumada Landi, igl onn

sunter, pia 1939. Ina survesta da quels texts dat in artechel dad EDGAR FIGUET-LANSEL, il schiender da Peider Lansel, ch'era gia semess en per il romontsch avon la votaziun. Igl artechel ei cumpariu ellas Annalas 54, 1940, 229-244 sut il tetel *Il rumantsch a l'exposiziun naziunala, Turich 1939*. Dad ina da quellas inscripziun ha ei schizun ina fotografia, nua ch'il romontsch stat sco emprem da tut ils 4 lungatgs. Mo aschi gloriosa era quella episcoda buc stada, sco quei ch'ins sa leger denter lingias egl artechel da Piguet. Per l'ina era gia la preparaziun dils texts per quella exposiziun ida sur las forzas dils Romontschs; buc tut ils texts eran vegni a fin ad uras, e las exposiziuns che midavan han stuiu vegnir fatgas per gronda part senza ils texts romontschs. Plinavon veva ei dau dispetas denter ils Romontschs pervia dil diever dils idioms. 1939 era in onn ladin, ed ils texts vessen pia giu da vegnir fatgs en vallader. Mo ils auters idioms levan era esser presents en in liug aschi prominent sco l'exposiziun naziunala. Cun quei ch'ei veva aschia ni aschia buc avunda translatur valladers, han era Puters surpriu da quellas lavurs, e lu era Sursilvans e glied dad auters idioms. Ils Ladins han secapescha protestau, mo senza success. Quei ha denton menau ad in mischmasch complet dad idioms. Ils texts romontschs tier ils treis principis fundamentals dil stadi, ch'eran reuni en ina schinumada sala blaua, eran screts en treis idioms differents, la **umanità** era valladra, l'**egualited** putera, e la **libertad** sursilvana, medemamein ils texts tier mintga principii. Quei era schon plitost per far vegnir confus ils cumpatriots enstagl per mussar, tgei ch'il romontsch seigi. Ils Romontschs sezs eran en scadin cass pauc incantai, cu ch'ei han viu, co ch'il romontsch era vegnius presentaus leu. Sch'ins mira sils texts da Piguet ein ins schon empau surstaus, tgei ch'ei dat tut. In text veva p.ex. num: „Voia forstala (sic!) da Moir, Cumoin da Vaz' (p.233, nr.36), quei ch'ei uss semplamein dialect da Vaz ed era negin idiom pli. Vitier vegnan lu aunc in pulit diember da sbagls, sco 'forstala' en quei citat, ni lu p.ex. sursilvan 'cun tius bials vitgs e praus' e da quellas caussas. Igl ei pia en principii schon semussau igl onn suenter la votaziun, che per dabia buc tut ils problems dil romontsch eran aunc sligiai cun quella votaziun.

Aunc duront l'exposiziun naziunala ei la mobilisaziun generala vegnida, e cun quei ha la Svizra inclusiv ils Romontschs giu auters problems per in pèr onns. Duront il temps d'uiara aud'ins lu era praticamein nuot dils Romontschs e dalla Lia rumantscha. Schorta ha dau si sia piazza sco secretari dalla LR alla fin digl onn 1939, per quei ch'el ha surpriu la redacziun dil DRG suenter la mort da Chasper Pult igl october 1939. Il post da secretari ei restaus vacants tochen 1946, cu Jon Pult, il fegl da Chasper Pult e bab da Chasper Pult, ha puspei surpriu el per in temps en mesa piazza, sco quei che Schorta veva gia giu. Quella pausa savess tuttavia esser stada vulida; da quei temps ein ils vocabularis tudestgs-romontschs i en stampa, e la stampa da quels ha probablamein duvrau ualti tut ils raps che la Lia rumantscha veva a disposiziun. Domisdus vocabularis ein lu cumpari alla fin digl onn 1944, pia aunc el temps d'uiara. Il *Vocabulari tudestg-romontsch sursilvan* da RAMUN VIELI ei buc en diever pli. Lez ei vegnius surluvraus completamein dad ALEXI DECURTINS e cumpariu ella versiun actuala 1975. El ei aunc vegnius restampaus pliras gadas pli tard, denton buc vegnius surluvraus pli. Quei che pertucca ils cavazzins tudestgs eis el pia ca. sil stan da 1970, e dapi lu ei tuttina aunc curriu e passau ina caussa ni l'otra. Il *Dicziunari tudais-ch-ladin* ha in format pli grond cun p.ex. 54 lingias per colonna enstagl mo 43 sco il vocabulari tudestg-sursilvan, e las colonnas ein aunc empau pli ladas. Era el diember da paginas survarga il ladin il sursilvan cun 1'139 paginas da vocabulari per propi visavi 906 dil sursilvan. Persunter eis el lu buc vegnius surluvraus pli completamein 1975, mobein ha mo survegniu in supplement da bien 100 paginas. Ils dus vocabularis pri a mauns a l'entschatta dils onns 20 ein pia gest aunc vegni a fin pil giubileum da 25 onns Lia rumantscha, 1944. Quei onn ha lu era Conrad demissiunau sco president dalla Lia ru-

mantscha, suenter ch'el ha medemamein giu quei post duront 25 onns. Ina da sias davosas lavurs ei probablamein stau da suttascriver ils 'Plaids sin via' da quels dus vocabularis, ina honur, ch'el ha senza dubi meritau aschamein.

La Lia rumantscha ha segir aunc fatg e susteniu differentas autras caussas duront quels 25 onns, p.ex. organisau cuors per tudestgs che vulan emprender romontsch, e quei ton ellas regiuns sco a Cuera. Per quei intent ha ella gie era ediu il 'Bien di, bien onn' da SEP MODEST NAY. Il pendant ladin da quei cudisch per emprender romontsch ei il *Terratsch ladin, Lehrbuch der Ladinischen Sprache* da JON VONMOOS, Thusis 1942. Lez ei denton vegnius edius dall'Uniun dals Grischs, buc dalla Lia rumantscha ed ha buc giu ton success sco il 'Bien di, bien onn', probablamein perquei ch'el tractava puter e vallader el medem cudisch. Mo las uniuns regionalas fagevan era differentas caussas. Cunzun la litteratura era surschada dil tuttafatg a quellas uniuns, ch'han lu era procurau per pusseivladads da publicaziun en lur atgnas revistas e retschas litteraras che jeu hai numnau en Lecziun III-10, p.83-85. Era differentas autras acziuns dalla Lia rumantscha ha jeu schau d'ina vart cheu. La lavur dalla Lia rumantscha ei tractada uss en la dissertaziun da GION LECHMANN, che jeu hai gia citau pliras gadas. Quei che lezza ha fatg duront quels onns, san ins pia leger leu, era sch'ins sto encurir ensemen empau las informaziuns, perquei ch'ellas ein repartidas en plirs capetels. Empau dapli informaziuns che quei che jeu hai dau, anfl'ins el capetel "Sprachdienst, Literatur- und Kultuswesen" p.409-432. Il cudisch da Gion Lechmann ha 664 paginas e tracta mo la Lia rumantscha, aschia ch'ins sa schon ir en dapli detagls che quei che jeu hai fatg cheu.

Sil fegl 2 hai jeu aunc fatg ina survesta da quei che jeu hai tractau en connex cun la fundaziun dalla Lia rumantscha tochen 1944.

Sco successur da Giachen Conrad ei Steafen Loringett vegnius elegius. Era el vegn da Schons, pli exact da Vargistagn ni Wergenstein, il vitg il pli sisum e da gliez temps il pli pign dalla Muntogna da Schons. El era oriundamein scolast, veva lu denton surpriu a Cuera in'agentura da segiradas e luvrava a Cuera, cu ch'el ei vegnius successur da Conrad. El era denton colligiaus pli fetg culla regiun da Schons che quei che Conrad era. Lez era carschius si a Cuera e mava mo en vacanzas ad Andeer. Cun Loringett ha lu in temps ualti selvadi entschiet per la Lia rumantscha. Quei ei bein buc mo sia cuolpa, mo cunquei ch'igl ei iu ils proxims onns en emprema lingia per la Sutselva, fuss in president d'ina outra cuntrada forsa staus pli adattaus duront quei temps.

La situaziun ella Sutselva era evidentamein buc vegnida megliera dapi la fundaziun dalla Lia rumantscha 1919 e l'introducziun dil sursilvan catolic sco lungatg da scartira en quei territori. L'entschatta vev'ins priu empau risguard silla situaziun dalla Sutselva, p.ex. tier la fibla da 1921, che Steafan Loringett era vegnius da far aschia, che las empremas 17 paginas duvravan mo plaids ch'eran tuttina ella Sur- ed ella Sutselva. Mo schon tier la fibla da 1932 veva ins buc pli priu risguard silla Sutselva. Ella era vegnida fatga da Sep Modest Nay ed era en in lungatg relativamein difficultus era pils Sursilvans, ed ils Sursilvans eran surdumandai da quella fibla, cunzun ch'ins stueva quintar leu cun affons che savevan insumma buc romontsch, cura ch'ei entschevevan la scola. Perquei ein lu pliras vischnauncas idas vi sin la scola tudestga. Ins ha bein aunc fatg emprovas da migliorar la caussa. PETER GEES, scolast ad Almein en Tumliasca, ha fatg in agen cudischet per las empremas duas classas da quellas scolas, in *Cudischet per las scolas dil Grischun central*, publicaus 1936. Quel era concepius aschia, ch'ins entscheveva

ad imprendier ils bustabs per tudestg e mava lu, cu ch'ils affons savevan quels, vi tier il romontsch. Quei proceder ei secumprovaus detg bein, aschia che Gees ha saviu publicar 1938 ina ediziun augmentada da quei cudischet. Denter 1937 e 1939 ei plinavon Andri Augustin da Sent s'occupaus intensivamein dil romontsch ella Sutselva. Quel veva doctorau 1903 sur dalla sintaxa valladra, sco nus vein viu pli baul inaga. El era vegnius en connex cun la rimnada da material per il "Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz" da Jacob Jud ella Sutselva e veva viu, con mal ch'ei stetti leu cul romontsch. Naven da quei mument eis el sededicaus mo alla Sutselva pli, deva cuors da romontsch, mava tier mintga Sutsilvan che saveva aunc romontsch e tractava el aschi ditg, tochen ch'el empermetteva sontgamein da tschintschar mo romontsch culs affons ed era semetter en schiglioc pil romontsch. Deplorablamein ei Augustin morts 1939. Sch'ei fuss gartegiau ad enzatgi da spindrar il romontsch ella Sutselva, lu ad el, mo per gliez vess el schon aunc duvrau aunc in pèr onns.

Suenter sia mort han ins surschau la Sutselva a sesezza duront in pèr onns, aschia che lezs ein vegnir activs dad els ano. La conferenza scolastica da Schons ha discutau 1943 sur dalla situaziun dil romontsch ella Sutselva e stuiu constatar, ch'ina retscha da vitgs, ch'eran aunc romontschs 1920, eran denton daventai tudestgs, aschia Andeer e Ziraun enta Schons, Preaz silla Muntogna, Tumegl e Pasqual ella Tumliasca, quei sin basa dallas indicaziuns dalla dumbraziun dil pievel da 1941, che veva stuiu vegnir refiersa per in onn pervia da l'uiara. Ins ha dau la cuolpa da quei al lungatg da scartira sursilvan ed ei perquei sedecidius da turnar anavos tiel lungatg da Schons per la scola. Ils scolasts han instituiu ina cumissiun che vess giu da scaffir las normas pil romontsch da Schons. Quella cumissiun ei sevulvida tier MENA GRISCH, che veva fatg 1939 las *Normas orotgraficas per igl rumantsch da Surmeir*. Lezza ha fatg normas analogas pil lungatg da Schons. La lavur era ida bein vinavon, ed alla fin digl onn 1943 eran las normas prontas.

Quei proceder ei denton tuttenina vegnius mess en damonda. Da gliez lu la proxima gada.